

микола шпак

в повітрі бій

Літак за літаком
у синяві безмежній,
За кожним порухом бійців
з висот тих стежить.
Мов бурі шквал
промчить над степом, лісом,
Ескадра дужа,
сміла і залізна.
Літун спрямує напрям
добре свій,
Туди, де мусить
бути бій.
Масиви крил
супроти нас —
З-за хмар
флотилля вирина.
Простув в дим
завіс військових,
Раптовим нападом
відвагу непокоїть.
Мов птахи з ірію
вертають в край наш—
Так літаки
повітря крають.
Які ж то в чорта журавлі,
які там птиці,
Коли довкола вся земля
під гул скажений злиться.
І от, зенітній артилерії;
— п'ять — десять — нуль!
— Розбить навалу
навісну!
І будоражать батареї

тиші сонь.
— По бомбовозах ворога
— огонь!
І тільки дим,
гарматнів свист
І розпанахана
над ними вись,
Уламки динамітом
сонцю в лоб —
В багрань все небо
повилось.
А літаки під шум пропелера
впдред
За здалегідь
вже визначений рейд.
Та враз з-за обрію
бригади нашої навала —
Загрозою для ворога
поразки стала.
І розпочавсь другий,
інакший бій,
Що очі подивом
в усіх з орбіт.
Напали наші
знищувачі в мить,
На „синіх“ військ
ескадри міль.
І кулемета
дзвінкий лязг,
Всю землю
в шуми перелляв.
В горі гарматні,
бомби там

І жах
 над ворогом віта.
Ввижалось:
 в іпріт заллято небосхил,
Спустились гази
 на шляхи.
Нібито впав літак,
 другий за ним,
Розбивсь лігун —
 ні рук ні ніг.
Мотор скалічено
 і корнус, крила...
... Полки у шанях
 негідь скрила.
У мертву петлю
 „сині“ взяті,
До військ своїх
 їм не вертати.
Людей завязятість,
 смілість і відвага,
Машин розгін,
 крич-ва рівновага, —

Дарниця—табір
Літо—1932 р.

Зіллялось все
 в один удар,
Щоб ворогу рятунку
 більш не ждять.
Бійців і літаків
 змагались сотні
„Червоної“ і „синьої“
 теж фльоти.
.....
Ми знаємо;
 життя закон такий —
Що переможуть
 лиш більшовики.
В майбутніх днях,
 майбутніх війн,
Відчує з нас
 це не один.
Тоді за люд робочий,
 землю і завод —
Так буде битись
 наш
 червоний флот!

артур нестлер

1002-а ніч

**або старо-бухарський
паноптикум**

I. казковий пролог

Колись два німці прибули разом до Старої Бухари. Їхні схильності були цілком різні: один був член партії, другий був романтик. Один присвячував себе сучасності, другий був другом минувшини; один відвідував фабрики, школи й шпиталі, другий гасав по мечетах, кладовищах і базарах; один милувався з досягнень соціалістичного будівництва, другий же скаржився, що строката екзотична розкіш старого Сходу невтримно механізується, техніфікується, європеїзується.

(Кумедною річчю при тім було те, що обидва приятелі сиділи в тім самім пальті, в тім самім капелюсі, в тій самій шкірі).

II. історія хаджі мір баби

Дві резиденції мав емір бухарський, його високість Саїд Олім Хан: цитаделю з зубцями й сійницями, що величаво й непорушно сп'ялася вгору між містом та пустелею, і розкішний палац — з гаремом, садами, квітниками та іншим блискучим причандаллям.

Двох чоловіка зустрів я в Старій Бухарі, що колись жили під одним дахом з еміром — в грабійницькому лицарському замчищеві і в зачарованому палаці. Обидва зазнали цієї честі недобровільно:

Один був в'язнем, а друга гаремною жінкою найбільшого тирана центральної Азії, останнього еміра Бухари.

* * *

Кожне радянське місто, навіть і найменше, має свій музей революції, що в рамках своєї виховничої місії до певної міри замінює також паноптикум; замість Джика Пузоріза тут козацькі офіцеи вимахують оплетеними дротом нагаями; замість о удал Гаармана й Ландрю на стіні висять фотографії Гапона й Азефа; замість безлічі здатних викликати огиду потвор з усіх кутків визигає одна лише страховинна, здатна викликати тільки зненавість потвора: Росія царів, попів і емірів.

Я оглядав старо-бухарський музей революції і спинився перед жахливою фотографією: вона показувала профіль і спину людини, що не мала тої спини. На її місці була анатомічна студія з закривавленого м'яса, обідраних клаптів шкіри та оголених жил.

„Як можна було цю людину так обробити?“ запитав я директора музею. „З бичами й киями такого ж не вийшло б?“

„Ні, емір мав особливу методу“,—відповів директор.—Він полював свою жертву дублями, що перед тим кілька годин мкли у воді. Людина ця — Хаджі Мір Баба Муксінов. Він одержав понад сотню дубців у спину“

„Але ж після п'ятидесятого він був уже мертвий!“

„Поверніться!“ почув низький голос за собою. Я повернувся: переді мною стояла натура огідної фотографії — узлуватий високий старий чоловік. Він задоволено осміхався:

„Хаджі Мір Баби спекатись не так легко!“

„Товариш Муксінов працює тепер у нас у музеї“,—казав директор. „Хай він розповість вам свою історію. Ви любите слухати про минушину? Це історія — з добрих старих часів...“

* * *

„Перед збіглим еміром Олім Ханом панував його батько Абдулла-агад Хан, а ще раніше — його батько Музафар Хан. Музафар Хан був жорстокий володар, він ображав народ і підвищив уже високі податки. Він улаштував великі грабіжницькі походи, от як на Дехау, наказав зарізати 2000 чоловіка та скласти з їхніх голів піраміду. Та в той час прийшли з Самарканду руські, побили військо еміра і завоювали Бухару. Через кілька років після того емір Музафар Хан помер. Його наступником став емір Агад Хан, і він був ще гірший за свого батька...“

Поширюючись чимраз далі на південь, царська імперія в другій половині минулого віку закінчила окупацію Туркестану, досягнувши кордонів Персії й Афганістану, і разом з тим кордонів країв британського впливу. Після побой вища під Зерабула-ом у 1869 р. вислали царя стали й казкові піраміди. Під впливом російського імперіялізму країна зазнала хуткого й глибокого перетворення. Перед окупацією підданці еміра жили ще переважно на ступені примітивного натурального господарства; панував міновий торг, гуртового торгу не було, освіта була монополією духовництва. Піонери російського капіталізму — велике купецтво й банкіри — хутко перетворили країну в російську колонію (хоч емір формально й зберігав незалежність у внутрішніх справах країни): вони почали з гуртових закупівель бавовни та каракулю, засновували банки, запліднювали давничний ринок самоварами, європейськими штанами, посузом і готовими товарами, будували залізницю від Красноводську на Бухару, на Самарканд, на Ташкент; заклали скрізь вздовж залізниць руські колонії — безнадійні сірі залогові міста як Ашхабад, Мерв, Каган, що спотворювали всю Центральну Азію.

Символом „культівізації“ Африки були скляне намисто і місіонери; „европеїзація“ Туркестану відбувалась під ознакою блощичь та ікон з лампадами...

Отже, запліднена капіталізмом країна незабаром породила новий клас — міську буржуазію. Паралельно зростанню великокупецького шару в місті створювався новий клас з сільських багатіїв по аулах. В наслідок розквіту експорту бавовни в Росію хлібні лани перетворювалися на бавовникові, ціна на хліб зростала на користь спекулянтам і глитаєм, на горі малоземельним і безземельним дехканам. Цупкі закони економічного розвитку зберігали свою чинність і в розпечених степах між Аму-Дар'єю й Сир Дар'єю так само, як і на берегах Сени чи серед ескімосів.

„... Його наступником стає емір Агад Хан, і він був ще гірший за свого батька. В Бухарі було дві газети: одна звалась „Бухарський Судія“ і виходила мовою таджиків, друга звалась „Туран“ і виходила мовою узбеків. Але ж хто читав ці газети, того солдати еміра убивали. Бож емір не хотів мати освічених підданців, щоб вони не збагнули, який він жорстокий і зажерливий. Число податків, що він їх ще підвищив, було так само безмежне, як і число жінок та хлопців, що він наказував приводити до свого гарему. Чого він не крав сам, крали його чиновники; дівчат же, що він не брав сам, брали його офіцери. Мули ж вихваляли всі його вчинки як гарні й пріємні Ала-

хові, і тільки ми — революціонери джедіди — боролися за права народу. Я, Хаджі Мір Баба, був джедід уже з молодих літ, бо як торгівець каракулю побував у багатьох чужих країнах і бачив, що там жити було краще.

Емір Агад Хан панував 27 років, а його наступником став емір Олім Хан, і він був ще гірший за свого батька..“

Молода міська буржуазія народила нову інтелігенцію, що повстала проти тиранів з революційними домаганнями; вона вимагала правого порядку, охорони своїх новонадбаних багатств від грабіжницької самоволі чиновників, що підвищували по атки по впадоби, відокремлення державної каси від особистої каси еміра, цивільних шкіл, щоб зміцнити інтелігенцію, — коротко: конституційних ферорм. Так постав рух революційної буржуазії в Бухарі — партія джедідів. На початок нового віку вона дуже зміцніла і провадила вперту й витривалу підпільну боротьбу: засновувала газети, що їх забороняли, цивільні школи, що їх закривали, друкували брошури, що їх конфіскували, проїмали вогнем молодих синів буржуазії, що їх заарештовували й рубали їм голови..

Світова війна безпосередньо не зачепила Бухари, руські не рекрутували тут „кольорових полків“, як по інших частинах Центральної Азії. Емірат був іще недавнє завойовання і й го сини не мали великих бойових цнот: у Петербурзі ще не забули, як 60.000 чоловіка бухарського війська тікали перед парюю полків руської окупаційної армії..

Посередньо ж європейські події мали тут тим дужчий відгомін. Джедідський рух наростає надзвичайно хутко, і коли в 1917 р. царський трон завалився, джедіди потайки вступили в зносини з Тимчасовим Урядом, просили його примусити еміра запровадити демократичні реформи.

Емір проти волі скорився перед нагнітом Тимчасового Уряду і видав маніфеста, де він проголосив частину домогань джедідів, от як тверде утримання державним урядовцям — доги вони „виподатковували“ свій прибуток безпосередньо з населення, — впорядкування державних фінансів, державну друкарню, сприяння цивільним н укам і загальну амністію. Все це були обіцянки, що їх він ніколи й не думав додержувати. Браві джедіди зустріли маніфеста з величезним захопленням, як історичну подію для Бухари, але вже другого дня після маніфесту емір наказав заарештувати й скарати депутатацію джедідів, серед них і Хаджі Мір Бабу, та почав режим терору, що тривав аж до його вигнання в 1920 році, коштував життя 4000 революціонерів і своїм кривавим божевільям навіть на бухарські масштаби перевершив усьо минувшину..

І тут починається власна історія Хаджі Мір Баби, що її ми надалі урочисто обіцяємо більше не перебивати.

„... а його наступником став емір Олім Хан, і був він іще гірший за свого батька.. Дуже кепський був час Олім Хана, бо ж не був він гарним володарем. Але в 1917 р., коли вже не стало царя, Керенський надіслав емірові телеграму:

„Дай свободу відважному бухарському народові точка Керенський

І емір скликав представників народу в свій палац. Це було 7 квітня 1917 року. І коли ми прийшли туди, 12 представників народу, емір сидів на своєму троні, праворуч його був шейх-уль-іслам, ліворуч представник Росії, а навколо мулли. Емір не сказав ні слова, тільки витяг сувій паперу і дав його шейх-уль-ісламові прочитати. Це був маніфесть.

Ледве шейх-уль-іслам закінчив читання, як мулли й візірі почали галасувати. Мулли кричали: „Це не добре, це проги ісламу!“, а візірі поясняли: „Маніфеста склав не наш могутній емір, а інші люди. Він подобється тільки вогогам нашого еміра, он тому та тому!“ Представники ж народу говорили тільки: „Гм, гм...“

Коли емір побачив, що почался суперечки про походження маніфеста, він і далі не сказав ні слова, лише встав і пішов геть. Адже він був так само хитрий, як і жорстокий..

Ми ж узяли маніфеста й наказали видрукувати в багатьох примітках та поширити серед народу. Другого дня гранці ми влаштували велику демонстрацію. Багато тисяч людей зібралося на вулицях. Ми пройшли зі своїми прапорами через місто, а після відбули великі збори, де було обрано трьох депутатів, що повинні були йти до еміра та прохати його, щоб він публічно запрягся пер д своїм маніфестом і звільнив в'язнів, як це написано в його маніфесті. Вибрані ж народом депутати були: Аттаходжа Полат Ходжаєв, Абдулрахім Хан Юсуф Зада і я, Хаджі Мір Баба...

Тим часом мулли скликали учнів Корана з медресе і підбурювали несвідомий народ проти нас. Вони кричали: „Джедіди розбещені люди, вони бруднять коран і сплять зі своїми матерями!“..

Досі Хаджі Мір Баба оповідав спокійно й без пристрасти, а тепер став жвавішим. Він налив нам зеленого чаю, скрутив собі цигарку з газетного паперу та махорки і почав ходити жестикулюючи по кімнаті, що було надзвичайною річчю: в протилежність арабському Сходу, в Центральній Азії жестикулювання належить до кепського тону...

„... Коли ми сіли на візника і їхали серед юрби, народ кричав нам: „Не даймо добрим людям отак їхати, шкода їх, емір заріже їх!“ Але ми відповідали: „Спокій, люди, ми повернемося назад із музикою!“

Коли ми приїхали до цитаделі, тубшбаші запитав нас, чого нам треба і відчинив нам ворота. У дворі ж у повній бойовій зброї двома лавками стояли офіцери. Цього звичайно ніколи не бувало, це була кепська ознака і ми перелякалися.

Нас зразу ж оточила купа солдатів і повела до кушбегі. Кушбегі сидів у великій кімнаті, а поруч нього був шейх-уль-іслам. Коли ми ввійшли, шейх-уль-іслам люто закричав нам:

„Що ви наробили! Що ви наробили!“

Ми ж так само гнівно відповіли йому:

„Що ви наробили. Що ви наробили!“

Під вікнами ж галасувала під'юджена духівництвом юрба, вимагаючи наших голів. Купа мулл із диким криком перебігла через двір. Кушбегі наказав замкнути нас у сусідній кімнаті і перед дверима стало на варті два солдати. Ледаве ми ввійшли туди, як мулли вдерлися в кімнату кушбегі. Вони поскидали свої шапки й кричали: „Це день божого суду, спокуса тут, ми оборонятимемо іслам мечем“. І вони питали кушбегі, де ми заховалися, Я чув і бачив усе через щілину в дверях. Вартовий солдат прошепотів мені крізь двері:

„Кепська ваша справа, ох і кепська ж!“

Юсуф Зада ліг на підлогу і заткнув собі вуха. Полат Ходжаєв крикнув: „Хаджі, хаджі, скажи, що там робиться?“ Я ж відповів йому: „Тепер нема чого затикати вуха; коли вони ввійдуть сюди, ми будемо стріляти, а останніми кулями повбиваємось“. Тим часом у кімнаті кушбегі скупчувалось шораз більше людей.

Тут солдат, що поперед мене, сказав одному муллі:

„Трьох великих злочинців охороняємо ми в цій кімнаті, трьох головних ватажків бунту“.

Так мулли довідалися про нашу схованку, сіпнулися до дверей, ревучи:

„Дайте нам їх трьох, ми їстимемо їхнє м'ясо і питимемо їхню кров!“ І вони почали боротися з вартою, що охороняла двері. Мої ж товариші лежали на підлозі і плакали: „Хаджі, хаджі, ми загинемо від куль наших ворогів“. Вони цілком збожеволіли від жаху.

Дві за дверима стало трохи тихше, і я почув як кушбегі сказав: „Майте терпець, всемогутній емір зараз дасть наказа зарізати трьох з'арештованих на Регістані“.

Нарешті двері відчинилися і до кімнати ввійшли високі офіцери тілоохоронців еміра. Вони блимали на нас, як люті вовки, і запитали кожного з нас: „Хто ти, як тебе звати, чого ти хочеш?“

„Я—Юсуф Зада, мій батько з Ужу, моя мати з Фергани, я російський підданець“.

І другий сказав: „Я Полат Ходжаєв, моя мати з Ужу, мій батько з Фергани, я російський підданець“.

Тепер була моя черга: „Я Хаджі Мір Баба Муксінов, я торгівець каракулею і бухарський підданець“.

Було складено протокола, а через кілька хвилин з'явився кушбегі й сказав:

„Всемогутній емір щойно видав наказ зарізати Хаджі Мір Бабу на Регістані...“

(Хаджі Мір Баба ніколи не вживав вислову „вбити“ чи „скарати“; він завжди казав „зарізати“. І не без рації, бо ж найбільш уживаний спосіб кари в романтичній Старій Бухарі був той, що смертникові стромляли в шию ножа навскоси, а далі перетинали горло горизонтальним поворотом, ніби курці).

... Мої товариші плакали: „Хаджі, хаджі, чому ти теж не сказав, що ти руський?“ Я ж вигукнув: „Хай живе свобода!“ Далі мене повели.

На дворі стояла велика юрба, що кричала: „Це Хаджі, ворог релігії, автор поганих книжок, убийте його!“ І на всій дорозі через двір вони били мене. От гляньте, товариші, мені бракує тут двох передніх зубів.

Перед дверима варта стягла з мене халата й одержу, на мені лишилася тільки сорочка. Ну, тоді в Бухарі був закон, що кат зв'язував своїй жертві руки, перше ніж її зарізати. Отже, я почав шукати очима в дворі людину з мотузкою, це мусив бути кат. Але його не було видно.

Я подумав собі: „Гаразд, до других воріт іще кілька кроків, — до того часу руки тобі ще зв'яжуть“. Але ж я дійшов із вільними руками й до других воріт.

Я знову подумав: „Гаразд на Регістані вже напевно чекає людина з мотузкою“. На Регістані стояла велика юрба, але людини з мотузкою не було. Натомість хтось приніс корито, де плавало багато важких дубців.

Велика радість поійняла моє серце, бо я подумав: „Гаразд, гаразд, від київ ти може ще й не загинеш“.

Мені підтягли сорочку, закрутили її навколо шиї і міцно зав'язали. Два чоловіки тримали мене за ноги, дві за руки, бо ж у ті часи я був великий і дужий, як той верблюд. Ще двоє брали кожний по дубцю з корита і били мене...

Я напружив м'язи своєї спини і затримував дух перед кожним ударом, бо ж я знав, що тільки так можна врятувати хребет від перелому. Удари гупали і я радо кричав би, бо це зменшує біль, коли його заглушуєш, але з огляду на правило затримувати дух я міг тільки легко стогнати. От я вже готовий був зректись опору і відпустити м'язи, бо удари вже зламали мені волю, коли я побачив одного емірового офіцера, що стояв перед своїми солдатами і моргав мені одним оком. Я впізнав його, це був член нашої таємної організації... Коли биття закінчилось і я упав на землю, а мулли сіпнулися з усіх боків, щоб пошматувати мене цілком, солдати того офіцера взяли мене і понесли назад до цитаделі. Вони вкинули мене до камери, де було темно; тільки з духу я довідався, що в ній було багато інших в'язнів. Проте, це були поспіль звичайні злочинці, грабіжники й убивці, або ж ті, що їх за них вважали.

Коли я так лежав у темряві на підлозі і потроху знов привчався повно дихати, бо раптом того дозволити собі не можна, всі ці в'язні обступили мене, запитуючи: „Що ти зробишь?“ Мені ж страшно було сказати їм правду, бо це був несвідомий і фанатичний люд, і я від-

повів їм: „Дайте мені час одужати і тоді ми побалакаємо“. Вони ж чекати не хотіли. Тоді я запитав їх:

„Чи чули ви, що великий емір обіцяв дати вам свободу?“

„Так, так!“

„Ну ж, тим — що ви неосвічені люди і не тямите читати в книжках, то емір написав вам відповідь у мене на спині. Свободи нема, всі ви загинет: по в'язницях“.

Ледве я вимовив ці слова, всі вони почали плакати й кричати одне одному: „Емір ошуканець і релігія ошуканка!“

І вони говорили: „Він зробив це за нас, ми знаємо його, це Хаджі Мір Баба, добра людина, багатий купець. Не ради себе, ради нас він одержав кий“.

І вони зготували зелсного чаю та сказали: „Джафур, дай своїх ліків“.

І один з них, на прізвище Джафур, пачкар, витяг зі своєї бляшанки шматок опіуму завбільшки з мій малий палець. Я сказав: „Коли я з'їм цей шматок, то умру від того“. Вони ж закричали: „Ні, ні, їж лишень!“

Коли я з'їв його та випив гарячої води, мене пройняло найсолодше почуття, що я будь-коли його мав. Я витягся на підлозі і заснув. Кожен дав мені щось із своєї брудної одежі, щоб укрити мене.

Коли я прокинувся, було так само темно, як і коли я засипав. Двоє чоловіка розтирали мені долоні, а двоє інших п'яти, щоб відтягти кров від спини. Далі вони почали — а я їх вважав за грабіжників — розповідати свої історії. Ви любите слухати про минувшину? Ох це були розкішні історії — з добрих старих часів...“

III. о п о в і д а н н я г р а б і ж н и к а

Той, що розтирав мені праву долоню, розповів ось що:

„... Мій батько був таджик дехкан, жив у Гармі, на річці Кізіл. Нас було два брати. Одного разу після кеписького врожаю, взяв мій батько все своє добро, свою жінку, свої діти, і рушив до Гіссору, недалеко Дюшамбе (нинішнього Сталінабаду, додаю я). Тут він осів і почав обробляти землю.“

Через кілька років мій батько помер. Моя мати сказала мені: „Ваш батько помер і я теж уже стара. Перше ніж я помру, я ще хочу купити тобі жінку. Для твого брата не вистачить. У Гармі живе моя сестра в перших, — її дочку я посватаю за тебе“.

Вона так і зробила.

Через кілька років моя мати померла. Ми залишилися троє: я, мій брат і моя жінка. Мій брат і я обробляли поле, моя жінка залишалася в юрті і виконувала хатню роботу. Земля ж належала бекові.

Одного дня, коли я повернувся додому, біля моєї дружини сиділа якась стара. Я спитав свою дружину: „Хто така ця стара?“ Вона ж одповіла: „Мене надіслала бекова дружина покликати твою дружину в гості“.

„Гаразд“, сказав я. „Іди і візьми з собою цукру та печива в ознаку нашої відданості і запроси й до себе бекову дружину“. І моя дружина взяла цукор та печиво і пішла зі старою.

Настала вже ніч, а моя дружина не повернулася. „Гаразд“, сказав я, „бекова дружина напевне залишила її у себе спати“.

Сонце зійшло, сонце зайшло, минула друга ніч, а моя дружина все ще не верталася. У мене не було ні матері ні сестер, кого я міг би післати, то я пішов сам.

Перед будинком бека стояв вартовий, що запитав мене: „Хто ти такий, і чого ти хочеш?“ „Так і так“, сказав я, „от яка моя справа“. „Гаразд, почекай“.

Я став чекати. До мене вийшов якийсь старий, завів мене в порожню кімнату, сказав мені сісти і почав так:

„Колись твоя дружина йшла до арика по воду. Її побачив бек, запитав, хто вона, і післяв стару взяти її до свого гарему. Вона звідти вже не повернеться, і що сталося, те знає лише бог та я. Віком ти міг би бути мені за сина і тому я даю тобі пораду: іди до ішана, візьми розлуку і купи собі іншу жінку, грошей ми тобі дамо. Роби, що тобі кажуть, і Аллах з тобою“.

Я пішов у гори і блукав у горах цілу ніч. Вранці я взяв собі хліба й сиру та й подався до Каратору, де якраз був на одвілинах емірів кушбегі. Я пішов до палацу, там стояв вартовий, що запитав мене: „Хто ти такий і чого ти хочеш?“ „Так і так,“ сказав я, „от у чім моя скарга“. „Напиши свою скаргу і принеси сюди“.

Я пішов до мірви, дав йому грошей, і він написав мені мою скаргу. Я взяв папір і пішов знов до палацу; там мене привели до якогось чиновника і я віддав йому скаргу. Він сказав: „Кушбегі зараз із дружиною в своїй кімнаті, приходь завтра“.

Втомлений і голодний після довгої мандрівки, я пішов до річки. розмочив хліб у воді і попоїв, а далі заснув. Коли я прокинувся, сонце вже повернулось з-під землі. Я пішов знову до палацу, мене провели до кушбегі. Кушбегі сидів у великій кімнаті, а на килимі біля його ніг сиділо багато людей. Він поглянув на мене і сказав: „Почекай!“ Я став чекати.

Через кілька хвилин прийшли солдати, що повели мене до в'язниці, де сиділо багато злочинців зі скутими ногами. Я гадав, що вони посадовили сюди мого бека, і дуже дивувався, що це так хутко сталося. Але тут вони вхопили мене, стягли з мене одягу, дали мені 50 ударів по заді, а офіцер сказав: „Ти сам убив свою дружину, свиня; кажи, де вона?“ Я ж відповів: „Ні, великий пане, її взяв у мене бек!“

Тут він ударив мене по зубах і наказав замкнути мене в камері; звідки я вийшов тільки через два роки, коли мене разом з іншими в'язнями перегнали до іншої в'язниці в Бухарі. Там вони лишили мене на шість років, після чого перекинули сюди, в фортецю“.

О, Хаджі, хаджі, скажи: невже я маю закінчити тут своє життя...“

* * *

„Так“, сказав пачкар опіуму, кого вони звали Джафуром: „Так станеться напевне, якщо тебе випадково не заріжуть раніше...“ І в'язні почали розповідати, що ніхто з них ніколи не певний, чи не заріжуть його сьогодні, завтра або позавтра. Бо ж кати й дозорці заробляли гроші, тим, що випускали на волю багатих злочинців, за кого їхні родичі платили викупу, а замість їх хапали з в'язні ці просто з примхи якихсь інших в'язнів і різали їх. Темні ж льохи й колодязі, де великий емір тримав своїх в'язнів, були завжди повні, а офіцери, намісники, урядовці й ішани дбали за те, щоб вони ніколи не ставали порожніми.

І життя в'язнів було, як лотерія: кому припадав жеребок, його справу було скінчено...“

* * *

Довго ще розповідав Хаджі Мір Баба, коли сонце вже давно потонуло в степу поза „Мінаретом Смерті“. Розповідав, як через втручання російського представництва його нарешті було звільнено і в'язницю замінено на лікарню; як він поїхав до Москви, пережив там у боях Жовтневу революцію, вступив у партію, ходив до Леніна і замість рекомендації показав йому свою спину. Розповідав, як робітничий клас поволі перебрав на себе провід бухарським революційним рухом і, після невдалого штурму бастилії в 1918 році, в двадцятому завоювала владу. Розповідав, як могутній емір Олім Хан утік до Афганістану та став чаєторгівцем, і як торгівець каракулю Хаджі Баба

став активним борцем пролетаріату, боровся на басмаському фронті і на фронті неписьменности, був обраний до Центрального Комітету партії, працював на відповідальних постах, а тепер, коли його спина, що її не здолав зігнути ніякий тиран, почала гнутися від влади років, — одержує партійну пенсію, цілком присвятивши себе найцікавішій для себе роботі — вивченню і впорядкуванню старих архівів емірату...

Коли ми покидали музей, нч уже простягла свої темні крила над містом і степом; з зубців і бійниць цитаделі точилося на Регістан електричне світло. Мідяні драти, що ними пливе холодний вогонь, протягли тільки нещодавно одночасно з антенами, що смочуть з неба музичне повітря, — тоді, коли пиховите замчище перетворено було в житло для студентів. По вогких льохах, де в одному з них сидів наш старий приятель, сного часу ліквідовано пацюків. Але мало чого залишилось від колишньої розкоші: велика аудієнц-зала зруйнована, фаянси скрізь осипаються, палац невтримно розвалюється, як розвалювалась влада його власників, хоч радянський уряд за один лише цей рік витратив на його консервацію 150.000 карбованців. Від чудових різблених дерев'яних колон, що оточували двір із мармуровим тротуаром, залишилися тільки декілька: родичі збіглих до Афганістану візирів, кому дозволяли тут жити аж до 1928 року, валили ці колони, продавали дорого різблене дерево, руйнували що тільки залишалося. Невеличкий оточений муром двір: тут карали жертв еміра. Мармурова табличка поза вхідним повідомляє арабськими літерами, що від 191 року до революції їх було 4000. Скільки ж їх було до 1917 року, в старі романтичні часи, — не відзначено так само не відзначено, скільки б їх було після 1920 року, коли б...

... коли б безбожні більшовицькі варвари не вхопили своєю нещадною рукою святий шаріат разом із бородю прор ка та всім цим пройнятим кров'ю чарівничим світом, і не запровадили його туди, де йому належить я бути:

в історичний паноптикум минувшини.

* * *

Та не сумуй, однак, о друже минувшини, коли твій казковий світ ошукав тебе з першого погляду: відвернись од непривітних місць політики і йди за мною, помандруймо лагіднішою стежкою. Ходім, покинемо місто та його суворе грабіжно-лицарське замчище. Повз білі ватяні квіти бавовникових ланів, де в ариках мирно дзюрчить животворча вода, поїдьмо під племенистою блакиттю бухарського неба туди, де справді квітла казка і повітря незатроєне цвілим духом державних справ, сповнене пахошей, було сама музика й насолода. Ходім, дорога йде через оці розкішні ворота, вхід вільний, ми в еміровому палаці номер два.

Ти тут справді знайдеш препрославлене майстерство життя східних володарів. Особливо кохалися еміри в блискучих дзеркалах; ця пристрасть була у них не менша, ніж у їхніх чорних побратимів на Конго до нічних горщиків та циліндрів. Дзеркальця на параванах, дзеркальця на стінах, дзеркальця на стелі, дзеркальця в єдиному В. К. на ввесь палац, звідки єдиний ключ був у еміра. (Дівчата гарему мали загальний відхідник). Найбільшою ж дивиною була тронна зала, вся витримана в білому тоні. Стіни й стеля залі складалися з тонкого плетива вкритого білим лаком різьбленого дерева, і серед його петель насіяно було дрібних скалок дзеркала. Отже ввечері, за електричного освітлення, в цілому залі повно іскор, блиску й мерехтіння, ніби саме світло шумує. Це біло-розпечене світло пливе через вікна в темну ніч і славить людям, що живуть у темряві, величність і вельможність еміра. Емір же приймає своїх одвідувачів не в залі, він сидить на обшитому справжнім червоним плисом троні, підсунутому до вікна врівень із землею. Одвідувачів, що стоять перед вікном, цілковито засліплював блиск емірату, — в цьому саме й полягала мета всього цього чаклунства.

— Бо ж зі зрячими підданцями еміри однаково нічого робити не могли. Відповідно цьому методи засліплювання народу були вельми численні і не обмежувались тільки цариною оптики, як свідчить ось яке миле місце з Вамбері, що стосується практики сусіднього двору—ханства Хіви:

„...Бранців уже було поділено на дві групи: молодших за сорок років—на продаж чи на дарунки—і сивобородих та ватажків, що чекали на спеціально призначену для них ханом кару. Першу групу відвели—ланами по п'ятнадцятеро чоловіка, скнутих між собою залізними наручниками. Друга група в німій покорі, ніби приведені до різника вівці, чекала на свою страшну долю. Декого з них повели до шибениці, декого до колоди, де їм порубали голови, восьмеро ж з них, все старі чоловіки, на знак ката лягли спинами на землю. Їм було зв'язано руки й ноги, а далі кат по черзі ставав кожному на груди коліньми і гострим ножом виколував їм очі. Виконавши своє жорстоке діло, він витер свого закривавленого ножа сивою бородою одної з своїх жертв...“

* * *

...Та все ж не сумуй, о друже минувшини, і йди за мною, повернувши спину до блискучого палацу, крізь пахучий сад у жіночий будинок, у гарем—адже тобі кортить туди від самого початку. Ось тут, сірий, чотирикутний будинок, ось він—хоч і біднуватий та непоказний, цього не заперечити. Даремно шукаєш ти тут різьблених колон та оздоблених стін,—нема тут ні одного колісного крісла, нема й В. К. І будинок лисий, листі й кімнати для головних жінок і спільні житла для побічних жінок, чії вікна виходять не в сад, а в середину, в дворище. Маленькі вікна, голі стіни, низькі двері, як і личить пригнобленому народові—все це нагадує більше пруський виховний притулок, ніж гарем, пруський виховний притулок, що завжди скорше нагадує в'язницю, ніж виховничий притулок.

А там далі, по другий бік палацу, в обставленій мурами частині саду, диви—лежить штучний ставок: тут купались жнки. Високо ж вдовж палацу збудовано галерію з далеко висунутою в повітря капличкою, звідки можна оглядати ставок. В цій капличці сидів емір, поглядав на купальниць і почував себе Цезарем.

Так до певної міри задовольнивши свою фантазію, о друже минувшини, тепер пос ухай оповідання самоцидці про те, як у ті часи жилося в жіночому будинкові еміра, від людини, що сама прожила в гаремі Олім Хана п'ять років...

IV. історія гаремної жінки, або волга тече в мішіганське озеро

..Зевар Расікова мала лише 12 років, коли одної ночі в будинкові матері—батько вже помер—її розбудили. Хтось загорнув її в велике пальто, мати плакала, хтось поніс її з рідної хаги до емірового гарему. Першу ніч вона спала у нього, далі ж ніколи більше його не бачила.

Дуже рідко кого з дівчат кликано було до еміра вдруге. Олім Хан мав чотири офіційні жінки (це найвище число, дозволене кораном) і 11 фавориток; решта ж „екіпажу“—100-120 жінок та близько 30 хлопчиків, що жили в окремому будинкові, повсякчасно змінювалися: емір роздаровував їх своїм улюбленим і наказував своїм слугам дбати про заміну. Цими слугами були старі жінки, відомі й старші в цілому місті. Вони ходили з будинку до будинку, і коли приходили, то матері намагались ховати своїх дітей.

Життям дівчат у гаремі керувало три почуття: нудьга, туга за родиною і... голод. Двічі на день їм давали пілав, по великій повній мисці на кожному з трьох спалень,—цього було не багато.

О 5 годині ранку їх будила стара жінка. Вони милися, молилися, прибирали спальню, пили чай, їли хлб. На тім їхній денній роботі був кінець, і 17 годин, аж до часу, коли вони лягали спати, се то до 10 годин вечора, минали марно, маючи за дальші події тільки чотири рази молитву та два рази пілав.

Їм тільки контролювали молитви та носили пілав, а більше ними ніхто не цікавився. Відвідин, що від часу до часу дозволялись навіть у пруських виховничих притулках, вони приймати не могли, тільки, коли яка мала породити дитину, то до неї пускали її матр. (Вагітних переводили в окреме помешкання, там вони мали пологи, а діти росли в дворі).

Крім молитов та їди пілаву єдине заняття загнаних у казарму дівчат полягало в тім, що вони співали та розповідали казки. Найжорстокіший спосіб кари у хінців полягав у тім, що вони лоскотали засудженого на смерть доти, доки він умирав од сміху; найжорстокіший гатунок нудьги — шодня мусити 17 годин співати та розповідати казки; так можна дорозважатись до смерті.

(Чому вони не читали книжок? Тому, що азійські жінки, о друже минувшини, до революції були на 100% неписьменні...)

Була тільки одна можливість вихопитися з цього зацукрованого ув'язнення—бути відданою в жінки якомусь еміровому придворному. Жінки чекали на це з дня на день, з місяця в місяць, і це часто тривало цілі роки.

Зевар Расікова чекала п'ять років. Їй було 17, коли її видали за колишнього кушбегі. Йому було 75 років, вона стала його четвертою жінкою і народила йому дитину.

Її чоловік, чие прізвище вона забула, знає тільки ім'я—Астанакулл—в 1908 році з якихось причин зазнав неласки емірової і його було заслано на Катерджі. Вона вийшла за нього в 1917 році і він тримав її так само суворо та відокремлено від світу, як і в гаремі еміра.

В 1922 р. її чоловік помер і для Зевар Расікової враз відкрився світ, і до того ж новий світ, бо ж старий уже два роки тому вибухнув із блискавками та громами.

Двері гаремів відкрилися, паранджі й темні серпанки опали. Азійська жінка з хатньої худоби стала людиною.

Зевар Расікова навчилася читати й писати. Стала службовцем профсоюзу. Стала вчителькою. Працювала в міській раді. Одружилася з якимсь молодим селянином.

Породила йому дитину—свою другу, жила з ним рік, і...

...селянин не хотів учитися, не встигав за нею, заважав її розвиткові, і...

...Зевар Расікова, колишня гаремна жінка еміра, як жінка, за божим заповітом створена для чоловіка рабинею й купованим статтевим об'єктом... пішла до ЗАГСу і взяла шлюбну розлуку.

* * *

Чи знаєш ти, о друже минувшини, яким безглуздом була для східніх тубільців ідея, що жінка захотіла б покинути чоловіка? Таким самісіньким безглуздом, як коли б стілець несподівано сказав би своєму по-сідачеві: „Я не хочу тебе більше, я пошукаю собі іншого пана“.

Таким же безглуздом, як коли б Волга ухвалила не текти більше в Каспійське море, а тільки в Мішіганське озеро...

В. п о х о р о н

Ближчої ночі знову два приятелі стояли в темній покрученій вуличці. Один підстерігав оповідача казок, другий дивився на освітлені вікна ткальні. Він сказав:

„Даремно, о друже минувшини, шукаєш ти свого оповідача казок. Минувшини вже нема. Людство прокинулося від сну, що тривав 1001 ніч. Блискучими, як ранкова роса, були сні; але що сонним здавалося рососо, було

краплинами поту на чолах робітників. Солодкі були сні, але насолоду одних сплачувано було муками других. Смачні були сні—їхній смак нагадував зацукровану кров. Минуло все це, друже, минуло: мільйони Азії вже більше не сплять. Поглянь сюди крізь вікно: нічна зміна біля гудл вих машин—ось тобі 1002 ніч. ...Коли ж ти, не зважаючи ні на що, все ж хочеш снів і далі,—то тоді йди, йди на своє улюблене старе кладовище і хай там тебе самого поховать..“

І той пішов і зробив, як йому було сказано.

Це був похорон без помпи й бучности.

Бухара—Ташкент

Листопад 1932

Переклав з німецької
Євг. Касяненко

е. ф о м і н

* * *

Есть некий час
Всемирного молчанья.

Ф. Тютчев

Есть, справді, час —
не затремтить душа
і над горами сніговими
не чутно, бистро пробіжать
од хмари тіні невловимі.

Вітри дихання затаять,
і море стихить на пругі
І в синім колі —
виднокрузі
мовчання образи стоять.

З напруженої тишини
створилося клавіатура, —
на ній загра нервова буря
марш безутішної війни.

Л. ЛЕВКОВИЧ

НЕНАВИСТЬ

нотатки про роман Володимира
Гжицького — „Захар Вовгура“

„Захар Вовгура“ — це твір про класову ненависть ворога радянської влади до всього нового, до всього сущого, баченого, пережитого, наокружного... Ненависть Вовгурина керує буквально всіма його вчинками, диктує йому свою жорстоку волю, накладає вето на найменші прояви людяности, вона полонила його геть усе ество, відібрала розум, убила всі людські почуття. Вона його п'янить, зогріває, підбадьорує, наснажує. Вона, як смолоскип — освітлює його темний шлях, як дороговказ — невідступно скеровує його волю на боротьбу за свою класову, куркульську „правду“.

Через те твір Володимира Гжицького з таким самим правом і успіхом можна назвати просто „Ненависть“ — ненависть і безсилля ворога: бо темою своєю, своїми сюжетними лініями, своєю фактурою він майже цілком належить вияву однієї сторони психіки у представника вмирущого класу — вияву ненависти: сильної, жагучої, п'янючої ненависти: ненависти, як священного обов'язку вірного представника свого (хоч і розтрощеного) класу.

Захар Вовгура перейняв свій батьківський заповіт — ненависти і помсти! — і з цим заповітом пішов у світи. Що він там бачив, у тих світах, які пройшов перипетії, яких зазнавав і завдавав ударів, чим жив і що творив — скажемо далі, а зараз — маленький відступ...

2

Земля — сильна і владна... Вона ще сира, вітри ще студені, у повітрі ще не чути грозових днів... Але ні, припадить до неї вухом і ви почуете, як упевненим кроком наближається

весна: — вона уже вигравала на всі лади, стугонить, бризкає тисячоголосим гомоном...

Невже це прийшла уже теплінь?... Так! Скрізь на вулицях могутнім потоком пішла вода, пішла весна. Весна! Яка радість! Як хочеться радіти, співати, кричати вітати! Як хочеться стрибати, хочеться жити, розумієте? — жити! — разом з усіма бризками сонця, з усіма струмочками, що своїм журчанням сповнюють вулиці і, немов змагаючись поміж собою, поспішають десь далеко у свою незнану, невідому путь...

Весна...

Уся природа оживає, встає, підіймається, рухається... Ви бачите, як зеленіють трави, чуєте як гомонять степи, а там он: — гей, що там за юрби зібрались? — і на ваш поклик далекою луною віддає — то перші бригади колгоспників рушають у поле...

Життя хороше, життя веселе, таке бадьоре, повне надій, боротьби і радісних прагнень.

Хочеться жити!

Хочеться творити!

Хочеться усім еством радіти, розчулитися: бо живемо ми на весні... на весні нового людства, нових соціальних форм, живемо ми на весні соціалізму...

Але заждіть розчулюватися: не всім однаково радісна весна, не на всіх вона надихає ентузіазм, не всіх кличе до творчих днів, не всі її зустрічають так завзято, як тисячі будівників, скажімо, Дніпрокомбінату, як мільйони будівників України, як десятки мільйонів цілого Союзу.

Єсть недобитки ворожих класів, що шкирять свої хижі зуби; єсть іще рештки куркульських зграй, що підставляють свої німічні груди могутньому погокові весняної повіді... хочуть зупинити звияжний рух, не дати потопити себе, не дати понести, як дрібненьку трісочку, [з собою — невідомо куди і нащо.

Ім весна — не радісна пора року, ні! Вони ненавидять її, ненавидять усім еством, але зупинити її — безсилі.

Ось про ненависть до весни нового людства і розповідається в романі Володимира Гжицького; серед загальної весняної радості тут ясно чути скрегіт зубів... Але, щож — хай лякають нас ненавистю, — нам зовсім не страшно: бо їхня ненависть — то їхнє безсилля.

3

Захар Вовгура, головний герой (якщо його так можна називати) роману Володимира Гжицького — людина сильної волі, високого життєвого гарту. Обставини змусили її залишити батьківську стріху і, десь глибоко затамувавши образу

й біль, піти в світи — шукати кращої долі, шукати притулку і... помсти.

„Перед ним стелилася важка незнана дорога, перед ним лежав новий ненависний світ. Він боявся його, заздалегідь ненавидів, але мусів іти, бо інакшого виходу не було“ (стор. 28)*.

Отже новий, незнаний ще йому світ, він заздалегідь зненавидів, заздалегідь прокляв, — і з цим прокляттям та прихованою ненавистю пішов уперед на двобій, на герць із своїми ворогами, назустріч широкому й могутньому потокові весняної повіді...

Повідь та захлинала його, потопала, але він — юний і сильний, повний надії і волі — уперто боровся, спритно відвертався від ударів суворого життя, а коли не міг уникати ударів — швидко вигоював рани і простував далі — далі від свого минулого, глибше у те безрадісне і ненависне невідоме...

Аж ось серед бурхливих хвиль життєвих він раптом уздрів кавпер якоїсь шахти: „Отут мені і відпочити,“ — подумав, а, подумавши щасливо (посвідка ж у кишені) причалив з усім своїм немудрим багажем (ненависти і помсти!) до шахтівської контори...

Тут саме відбувалися дивні, як на нього, на Вовгуру, діла... „Захар зацікавився. Значить, потрапив у розпал якоїсь події“ (стор. 40). Тим часом „на бричці появилася якийсь сивий робітник і дав слово секретареві партосередку. Почався мітинг“ (там таки).

„— Товариші! — почав секретар, — від нас від'їжджає на важку й відповідальну роботу на село т. Кривоніс“.

Он воно що: Захар трохи почав кумекати, але не зовсім... Просто він не міг усього збагнути і ще більше здивувався, коли почув іншого промовця. Та й як не дивуватися, як не втеріщувати очей, коли він, промовець, ніби спеціально, щоб приголомшити Захара, так і заявив: „...Ідь, Кривонісе, колективізуй село, розкуркулуй Святеньке, зроби його Шахтарським...“ (стор. 42). Захар хуже нічого не чув, він „стояв, як зачарований, як очманілий, те, що він почув, було щось надзвичайне, неймовірне (воно таки мало ймовірне! — Л. Л.). Як людина забобонна, він узяв це за перст провидіння, бо чи ж не дивно? Святеньке — його село! Він зі Святенького втік сюди, сховався в шахту, а звідси їде двадцятип'ятитисячник його розкуркулювати“ (стор. 28). Он воно що! Захар утік із свого села — із Святенького, влаштовується тут на шахті, а з шахти, з цієї ж таки шахти і до того ж таки Святенького їде шахтар, т. Кривоніс, розкуркулювати... саме його Захара Вовгуру.

* Скрізь у дужках позначено сторінку рухівського видання „Захара Вовгури“ за 1932 рік, — Л. Лев.

Така немудра і, за висловом самого автора, неймовірна (бо „те, що він почув, було щось надзвичайне й неймовірне“, додамо: тут почуття незрадило авторів) зав'язка роману...

Справді бо — нам здається, що не на шахті визначають місце праці двадцятитисячники. Такий збіг, м'яко висловлюючись, просто дивний... А втім залишимо це на сумлінні самого автора.

Так от: на шахті Захар улаштувався щасливо, а улаштувавшись, почав... ненавидіти. Ненавидів він усе: і старе і нове, і друзів і ворогів. Власне, друзів у нього не було: був „ненависний світ, були вороги, були шакали... „І не дивно, що і своїх поплічників (пригадайте куркулів, що заганяли коней,— про них далі), і своїх ворогів він ненавидів з однаковим запалом, і всім—і тим і тим—він накинув би на шию аркан з однаковою втіхою і зашморгнув би його з однаковою любов'ю.

У своїй ненависті Вовгура справді був послідовний. У себе в баракові, де він жив із товаришами, у клубі, у шахті—скрізь він однаково ненавидів. Ненависть для нього була точкою опертя, яку Архімед шукав, щоб перевернути світ. Архімед світу не перевернув (не знайшов точки), Вовгура його теж не знищив, бо ненависть навіть суб'єктивно не стала і не могла стати для нього такою точкою. Але давайте докладніше розшифруємо його ненависть, пошукаємо її коріння.

Захар — у клубі. „Зайшов подивитись, що там робиться. Не любив клубу, заходив туди лише з примусу, ненавидів * колектив, у якій би формі він не був. Прожив досі віддалеки від нього і надалі думав з ним не стикатись“ (стор. 123). Тут, певна річ, не колектив на першому плані (хоч автор і каже, що ненависть до колективу Захар перейняв від свого батька), а знов таки ота ненависть (тут уже хочеться запитати: — чи не хора була ненависть?), ненависть до всього, як ми сказали, суцього і до всього баченого.

Забіжимо трохи наперед і скажемо, що майже наприкінці книжки автор робить аж надто, на нашу думку, характеристичне признання і воно дуже рельєфно окреслює контури Захара Вовгури, як всененависника... І в цій його основна хибність.

Вовгура самотній, він „почуває себе страшно скривдженим. — Кому поскаржитись? Хто вислухає? — І констатує в розпуці, що ніхто“ (стор. 254).

Захар Вовгура „відчуває зараз брак когось, з ким можна поговорити, розкрити свою душу, або кого можна хоч полати, але того „когось“ нема. Прожив стільки на шахті і ні одного приятеля, ні одного...”

* Підкреслення в тексті роману скрізь наше. — Л. Лев.

„Захар розбирає в думці всіх товаришів і знайомих, з ким міг би подружитись, але ні на кому не може зупинитись. Усіх ненавидить, а сам почуває, що всі ненавидять його“ (стор. 255).

Тож власне маємо ніби два світи, і один із них не розуміє другого, не хоче зрозуміти, хоче тільки ненавидити. І це для автора не випадково: то цілком відповідає його задумові, його, коли хочете, загальній настанові окреслити даний соціальний тип у даних конкретних умовах. І в цім його хибність. Однобокість. То тільки одна сторона многограного, багатющого своїми виявами, життя—і сліпо випинати її, випинати одну рису характеру або вдачі, а другу затушковувати, тримати в тіні, свідомо не показувати, сказати б — приховувати від читача,—це хиба, хибний задум, хибна настанова.

Прослідкуйте за канвою вияву ненависти Захарової і ви побачите, що в багатьох місцях вона не вмотивована, не логічна, фалшива, вона звучить дисонансом... бо вона всененависть.

Справді: прослідкуйте за канвою вияву ненависти Захарової і ви побачите фалш. Напочатку роману головний герой ще перед тим, як залишити село („інакшого виходу не було“) організував там малоймовірні перегони. Між іншим автор їх назвав „оригінальними перегонами“, очевидно сам натякаючи на недостеменність таких перегонів, або точніше—на неймовірність їх: мовляв, не вірте своїм очам...

„Але ні, це не були перегони. Це було дике свавільне, варварське заїжджування худих, голодних трудівників—коней до смерти...“ „...коней не жаліли. П'яні, утративши людську подобу, сідали на спрацьовані миршаві тварини, вишикувались у шеренгу і на даний знак пускали з копита учвал, обкладаючи жертви з обох боків різкими й кованими закаблукми, не зупиняючись, доки бідні тварини не спускали духу“ (стор. 26-27).

А що в цей час робили представники партії, радвлadı, що діяла біднота? Нічого... Власне вона засідала і прийшла аж на кінець цього дивовижного весілля. „Зібравшись члєнною юрбою на полі, вона (біднота—Л. Л.) стояла мовчазна на краю цього дивного кінського кладовища, де тепер могутньо і всевладно панувала смерть“ (ст. 27).

За автором виходить, що куркулі з підкуркульниками так легко могли організувати—ці „оригінальні перегони“ і здійснити їх,—перегони, де загинуло не двоє або троє коней, та очевидячки і не десятеро чи п'ятнадцятеро, а багато більше,—бо ж юрба стояла тільки „на краю цього дивного кінського кладовища!“ А втім залишимо й це на авторовому сумлінні, то більше, що один темпераментний автор у своїй невеличкій новелі з запалом доводив, що куркуль (он які кур-

кулі!) закопав у своїй клуні не багато не мало — чотири вагони пшениці (чотири тисячі пудів!), а інший між стінами в коморі — відповідно два вагони, тобто дві тисячі пудів! У даному разі автори очевидно думають так: що більше куркуль заховає, напакостить — то жагучіше читач його ненавидітиме, — забуваючи, що читач може наївно запитати:

— Невже ціле кладовище нещасних коней?

— Хіба між стінами комори можна сховати дві тисячі пудів? і т. д.

Ось про це автори мабуть забувають, коли пишуть романи та новелі, коли характеризують своїх героїв. А цього опускати з уваги аж ніяк не можна, бо тут справа йдеться про ймовірність факту, ситуації, дії, про фалш цілого образу, характеру, героя.

Але в даному разі нас цікавить інша сторона справи, а саме, як реагував на все це головний винуватця такого ганебного (звісно, не з його погляду) явища — Захар Вовгура? Виявляється, дуже просто: він „був задоволений, що втік вчасно від қари за останні вчинки, і вже не турбувався, що кару понесуть його приятелі, яких він намовив на таке діло, як перергони!

„Чорт їх бери!“ думав (стор. 28).

Ось у чім сенс його філософії: „чорт їх бери“, після мене хоч потоп, моя шкура мені найдорожча.

У цім його ще одна хибність, саме та, що Вовгура, як представник і виразник певного соціального прошарку, певного соціального середовища, певної категорії куркульства із своєю психологією, звичками, характером, вдачею — залишається без ґрунту. Те, на чому йому треба було міцно стояти, від чого його не можна було ніякими засобами відірвати — тобто його класову базу, ґрунт, із якого він виріс, на якому він стоїть і на який обпирається, речовинами якого живиться, — оцього ґрунту аж ніяк не можна було авторові вибавати з-під ніг Захарових, інакше цей представник ворожого класу залишиться ізольований, опиниться на острові; він стане самотній, самотній, а відтак — абстрактний, вигаданий, нереальний. Такий насправді він і залишився.

У романі Захар — самотній. Середовища в нього немає. Соціальної бази — теж. Він, кажемо, без ґрунту. Його ненависть невмотивована. Вона немає коріннів, немає паростків у його куркульській психіці. Він, як тип — неживий. Манекен. Його, як ляльку, автор переставляє з місця на місце, змушує цю ляльку ненавидіти... Кого? Всіх!.. Змушує говорити, діяти, а мотивів робити те, а не те — немає.

Правда, ми трохи перебільшили: у Захара є ідеологічний керівник. Це — куркуль, його рідний дядько — Чоп. „У селі мав єдину людину, — повірника своїх тайн, ідеолога й радника — дядька Чопа, що жив під лісом. До нього ходив зав-

жди у найкритичніших моментах життя і слухав його поради. Але це колись було..." (стор. 255). Тепер же — дядько Чоп ні дорадник, ані ідеологічний керівник. Він виступив тільки на початку роману і зник. Отже його розглядати, як базу, як ґрунт, як середовище, як соціальну верству, на яку Захар обпирається і в імені якої він діє — не можна. Це — епізодичний тип, епізодичне явище. Тимто наше твердження про безґрунтовність психологічних виявів Захара Вовгури залишається в силі. Він одірваний від свого соціального ґрунту. Такий він спочатку й до кінця. У цьому найбільше, найкардинальніше хибне настановлення автора.

У своїй ненависті Захар стає схематичний, плакатний. Своєю живою, класовою ненавистю він часто-густо переростає у схематичну ненависть, або, коли хоче, — у „ненависну схематичність“. Він убив у собі все живе, все реальне. Вчинки свої закував у кайдани схеми — і сам умер для роману, як живий, реальний тип. „Універсальна“ ненависть, виявилось, для нього стала згубною.

Справді бо: вона переросла на сліпу, фізіологічну, можливо — патологічну ненависть. Це вже зле. Тут уже годі дошукуватися здорового глузду, годі виявляти її причини, як закономірного явища чи акту, годі шукати якихось логічних законів її вияву, а отже годі її розглядати, як категорію, зумовлену певними законами причинивості.

Автор узяв ненависть у статиді, не потурбувавшись кожен її вияв закувати у залізні закони логіки; він дивиться на неї, як на аксіому, а ми воліли б розглядати її, як річ, яку треба довести й уґрунтувати у кожному окремому випадку.

Цього у нашого автора, на жаль, немає. Він не хотів уґрунтовувати вчинків своїх героїв, не хотів, чи не міг, зачепити коріння своїх персонажів глибше, не ходів показати усіх пружин, що керували їхніми вчинками. І вийшло зле. Приміром — у ненависті Захаровій є елементи патологічності. Свідомо чи несвідомо автор показав їх — не знати. Інакше — характер Вовгури перед нами стає у зовсім іншому світлі. Хорий він чи ні? Звісно — ні. А елементи хвороби, елементи неврівноваженості є.

Під цими елементами ми розуміємо саме паталогічні вияви Захарової ненависти.

Захар ненавидить своїх спільників, — „чорт їх бери“, ненавидить комсомольця Непоряду (сало, бач, украв і дівчину одбив), ненавидить свого однопіддільця, співшкідника — інженера Грозного, ненавидить пташку (з якою любов'ю він її шматує!), ненавидить Івасика, ненавидить Галю, хоч і любить її, ненавидить благодійника, що зарятував його посвідкою, одне слово, „всіх ненавидить, а сам почуває, що всі ненавидять його“... Отже сказати б маємо обопільну, „гармонійну“ не-

нависть. Пошукаємо причин і мотивів її. Почнемо з другої сторони.

... Працює собі на шахті молодий хлопець — Захар Тиховід. Нічого він ніби нікому злого не зробив, тим часом його ненавидять усі... Чому? Чому це раптом почали цього хлопця ненавидіти? Чи є коріння вияву такої незрозумілої ненависти? Припустімо, що є. Коріння ненависти, мабуть, лежать у ненависті самого Вовгури. Справді бо: він виявляє до всіх недоброзичливість; у кожному вбачає свого ворога; кожного при нагоді знищив би. Йому платять тією самою монетою... До нього теж ставляться недоброзичливо, уникають його, хоч певна річ знищувати його ніхто не збирався, не покладав і в думці. Але холодність у стосунках почувалася. Чи була це ненависть? Не знати. Скоріше — нелюбов, байдужість, можливо, в окремих випадках — огида. Але так чи так, але явище це закономірне, логічне. Так, а не інакше ставитися до Захара мусили. Йому просто відповідали тим, що діставали від нього. Отже у цьому немає нічого незвичайного. А от у ненависті самого Захара є. Багато є нелогічного, сказати б — патологічного. А втім — до фактів.

Перший факт — „любовний укус“, або укус з любови. Не вдаючись докладно в мотиви цього „укуса“, смажемо тільки, що він сам по собі аж надто дивний, і в загальному плані роману — зайвий. Адже мститься Галі Захар очевидно не збирався: вона розвіяла його сумніви. Щиро говорила про свою любов і приязнь до нього. Він говорив до неї теж захоплено, щиро піднесено. Все як слід.

Раптом... раптом виходить, що зовсім не як слід. Виходить, що то читачеві тільки так здавалося, що він не зрозумів автора. Авторіві, виявляється, потрібне було протилежне: — не було тут згоди, не було тут піднесення і захоплення, не було любови, — була ненависть; дика, жорстока ненависть; патологічна ненависть. Ось як автор подає цю сцену:

„... вона (Галя Л. Л.) знемагала і мліла в його обіймах. Цілував її аж заслинався, говорив якісь слова, шептав, просив, благав, — вона мовчала. Руки мацали в її корсетці, — не боронилась. Раптом забіліли груди. Втратив пам'ять і силу панувати над собою. Добув їх з незайманої дівочої пазухи незграбно й грубо мов кавуни з туго набитого мішка, і коли вони показалися на світ, повні пружинисті, — припав до них, як спраглий до джерела... І раптом... нелюдський вереск пронизав повітря. Зірвалась на рівні ноги, отверезівши зразу. Обидвома руками вхопилась за перси. По пальцях ясно спливала кров.

— Ти вкусив мене, вовгуро скажений, — крикнула несамовито...“ (стор. 128).

Отже — ненависть? Неугрунтована ненависть? Патологічна ненависть?

Скажіть: які мотиви вчинків Захарових?

Чому він укусив?

Автор відповідає:

— Та тож „укус з любови“. Захоплення! Парубок не міг опанувати себе... Ну, і... вкусив... Пристрасть!

— Усе, — тільки не пристрасть. Можливо, автор хотів показати вовгуру, дикого звіря, що жадає пролетарської крові; можливо, хотів показати виродка, куркуля, представника вмирущого, уже одичавілого, класу; показати внутрішній голос класової ненависти (опам'ятайся Захаре, ненавидь!); можливо нарешті ця сцена авторові погрібна була для остаточного розладу Захара і Галі. Усе це тільки здогади. І за кожний здогад є чимало мотивів „за“ і „проти“. Але так чи так, а факт залишається фактом. Усупереч здоровому глузду Захар укусив Галю, понівечив її тіло і головне — без найменших на те мотивів, без будь-яких передумов, що угрунтовували б цей дикий вчинок, що робили б його логічним, закономірним, не патологічним, учинком не хворої людини.

Таких передумов не було; із розвитку дії його передбачати аж ніяк не можна було; він випадає із загального плану роману і об'єктивно його можна пояснити тільки, як вияв хорої людини, як вияв патологічної ненависти, ненависти до всього на світі — і до „незайманої дівочої пазухи“, і до широких степових просторів, і до невеличкої грудки вугілля. Об'єктивно — це вислід всененависти, тобто неконкретної класової ненависти, обумовленої усім розвитком дії, а ненависти до всього і всіх — плакатної, показної ненависти.

Другий факт — жорстока розправа над пташкою. Потрібна вона була авторові очевидно для колізії між Вовгурою і Непорадою. Річ у тім, що комсомолець Непорада у свій час викрав у Вовгури торбу з салом... Вовгура не встиг іще з ним „поквитатися“ за це сало, не мав іще нагоди відплатити йому. А тут трапилася нагода. Спіймав у кімнаті горобця.

„ — Попався, пташку! — сказав сміючись парубок, — красти прилетів? Зłodіїв у нас не милують, щоб знав! — закінчив він суворо і значучо повів очима на Непораду“ (стор. 79). Мовляв, і тебе за сало не помилю! Те саме й тобі буде!

Далі починається садистичний акт. „Захар давно вже, по волі, систематично скуб горобця. Спочатку поскуб він йому голівку, далі взявся до шийки, вириваючи пера іноді зі шкурою, а коли дібрався до крилець — горобчик почав дико пищати, і той жахливий передсмертний писк пройшов крізь затиснуті руками вуха Непоради...“

„ — Що ти робиш, гаде? — крикнув люто хлопець, не пануючи над собою.

— Скубу, — відповів спокійно Захар...“ (стор. 80-81).

Ви помітили, з яким класичним спокоєм Вовгура нищив живе створіння? З якою послідовною жорстокістю виривав

пир'я, мордував, нищив пташину? З якою невимовною насолодою поглядав на Непораду—свого „одвічного“ ворога? Так і здавалося: Непораду він теж мучив би з неменшою втіхою; з такою самою жорстокою послідовністю він викрутив би йому руки, потім ноги, потім вуха, повиковирував би йому очі, відкрутив би голову... І на запитання—що ти робиш?—спокійно відповів би:

— Кручу!

Це—садизм. Це—вислід патологічної ненависти, ненависти до свого класового ворога.

Ворог, певна річ, жорстокий. Для нього всі засоби придатні. Він може мордувати, може катувати. У боротьбі проти диктатури пролетаріату він ладний піти на все. Він удається до найпростіших і разом з тим найвишуканіших засобів боротьби, і жорстокості його немає меж...

Отже, ми не проти самого факту, як такого. Факти такі в природі бувають. Ще жорстокіші, ще дикіші бувають. І очевидно логіка речей їм віддає належне місце. Ми тільки кажемо: кожному конкретному факту—своє місце. Кожному конкретному вияву людської душі—свої передумови, свої мотиви.

І коли ми оглядаємося на вчинки Захарові в кімнаті № 4, на його „бавлення“ пташиним життям, на його показний спокій під час цієї жорстокої операції, ми бачимо, що це просто збочення людської психіки, що тут інстинкти класової приналежності відіграють уже не домінуючу, а допоміжну роль; на перший же план, як головний мотив, висувається загальна невідноваженість, патологічна ненависть, ненависть до всього—і до „незайманої дівочої пазухи“, і до пташки, і до Непоради...

Вияви подібного садизму можна пояснити хіба одичавінням у своїй куркульській люті розтрощеної могутнім соціалістичним будівництвом буржуазного класу. То люди зайшли вже у глухий кут, звідки вихід тільки один: моральна деградація, вимирання...

Захар, як показав його В. Гжицький, до такої категорії людей на даному в житті етапі класової боротьби—ще не належав. Адже він умів на той час ще маскуватися. Умів стати на шахті кращим ударником. Умів—хай і на короткий час—здобути собі пошану близького колективу людей. Умів пристосуватися до обставин. Умів затуманити свої вовчі думи і піти в ногу з життям. Одне слово, умів приховати своє „я“, стати іншою людиною.

І то дивніше, що раптом він розкриває себе, показує свої хижі зуби. І то незрозуміліше, що мотивів такого демаскування для нього на той час зовсім не було, а наш автор його демаскує...

Тим то садизм його трохи незрозумілий; він не впливає

з загального розвитку дії, він не логічний. Його можна розглядати тільки, як вияв сліпих (прихованих) сил людської природи, тільки, як вияв хорої психіки, як вияв патологічної ненависти.

І нарешті ще один приклад такої, на нашу думку, не зовсім урівноваженої ненависти, це — дике бажання бити вікна кому завгодно, руйнувати що завгодно, чинити зле усім, мститися за свою „правду“ всім без розбору віку, стати і соціальної приналежності. Скривджений і розлютований Захар залишив барак. „Пішов у ніч. Пішов попід хати, самотній, з ненавистю в серці, і сам ненависний, пішов скрадаючись мов злодій...“

„Іде ось попід парубоцький будинок. Глянув до середини крізь вікно. Безцеремонно. Хочеться знати, що роблять його пожилці. Був би щасливий, коли б побачив, що б'ються, ріжуться, що п'ють нарешті, але ні, нема того... Вилаявся, пішов далі. Заглянув у десятникову хату. Той п'є чай, перед ним газета, молода жінка колише дитину, а він щасливо всміхається до неї.

— „Йому весело! Взяти б камінюку, кинути в колиску“, — міркує Захар.

„Не надумуючись довго, нагинається, рука вже шукає навпомацьки каменя...“ і т. д. (стор. 255—256).

Що це — голос ображеної людини-покидька? Чи просто скривдженого міщанина? Чи це погрози ворога? Чи може вияв безсилля? Морального занепаду? Все, — тільки не вияв логічної класової ненависти, ненависти ворога соціалістичного ладу, пройнятого ідеєю помсти. Бо ж кидати каміння він буде не кому завгодно, а конкретному своєму ворогові: бо мститися стане не всім людям на світі (і однодумцям, і ворогам), а тільки ворогам.

Бажання Захарове найменшою мірою — дивне, нелогічне, невмотивоване. Воно — просто не може бути в плані характеру Захара Вовгури — як носія ворожих соціальних тенденцій, як виразника куркульської верстви, як речника (взявши ширше) всіх ворожих сил нашої країни.

Тут В. Гжицький виводить Вовгуру, знов таки, як всеневанисника, як людину, що хоче перевернути світ і не знаходить точки опертя, забуваючи, що точка та у його соціальної приналежності. А приналежність цю він рішуче, категорично відкидає. Не хоче числитися з нею.

Отак, оглядаючи усі етапи вияву ненависти Вовгуриної, мимоволі спадає на думку одне парадоксальне твердження. Звучить воно приблизно так:

... буває, що автор не потрапить на слід своєму героєві. Письменник ніби полює за ним, а той усе втікає і автор безсилий навздогнати його, вхопитися за полу, зупинити, ще раз оглянути з голови до ніг, побачити й розпізнати його

сутність. І тоді герой живе своїм окремішнім життям, поза розумінням автора і їхні світовідчуття і світорозуміння ніколи не перетинаються, не дотикаються.

Герой тоді буває не живий, абстрагований, вигаданий—не реальний, а всі його вчинки—неприродні, інколи—фалшиві.

Нам здається, що автор не потрапив на слід своєму героєві: Захар у В. Гжицького вийшов всененависник: то не жива, класово-ворожа, людина, а втілення ненависті, як ми вже говорили, до всього суцього, баченого, наокружного. Але тут, звісно, не в узагальненні суть. Суть у хибній авторській настанові: взяти героя поза своєю класовою базою, відірваного від свого соціального, ворожого нам ґрунту.

У вчинках своїх, у своїй ненависті Вовгура не мав на кого спертися. На протязі всього роману він був соціально і класово ізольований. І через те ненависть його у найтрагічніших своїх виявах була просто комічною. Він кидався у всі боки, бився, як риба об лід, але завжди і невідступно кінчалося тим, що „усіх ненавидів, а сам почував, що всі ненавидять його“. Оце й усе... Це, коли хочете, альфа і омега його душевної колізії...

4

То ми побачили: головний герой роману Володимира Гжицького—Захар Вовгура увесь час був ізольований, сказати б—відірваний від свого соціального ґрунту. Чи розумів він це? Безперечно. На розмові із своїм співучасником у шкідництві інженером Грозним він признається:

„—Я заприсяг їм помсту,—сказав він палко на закінчення.—Вони мене з корнем вирвали, як бур'я, але я знов уріс у землю. Знаю, що коли тут буду—загину, бо тут нема мені ґрунту“ (стор. 115).

Отже сам Захар усвідомлював свою трагічну долю:—я без ґрунту, я загину. Тим часом він залишався на шахті, залишався без ґрунту, і все ж не переставав бути самим собою.

Тут, на нашу думку, є якась суперечність: розуміти свій крах, свою неугрунтованість, приреченість своєї долі—і не тікати від неї. Чи втік би він чи ні—це питання інше, але шукати собі соціального ґрунту, пориватися до чогось, шукати точку опертя своїй ненависті він мусив. Автор чомусь увесь час його залишав без бази, ізольованим, відірваним.

То гірше, що отака відірваність властива не тільки головному героєві, а й іншим центральним персонажем твору—Івасикові передусім.

Івасик у В. Гжицького вийшов занадто солодкуватою особою; то—не комунст-шахтар, не передовий робітник-винахідник, не сучасна передова людина, в якій сконцентровані всі прагнення, всі домагання найкращої частини шахтарів, а ско-

ріше комуніст з авторової примхи... Він—трохи мрійник, трохи явально... Замкнувся від усього світу—шукає, винахід „винаходить“—хоче ущасливити людство... І мріє...

„Ах! коли б вдалось здійснити цю ідею,—думав він,—це був би переворот у всій вугільній промисловості, поменшала б потреба робочої сили, без якої задихаються всі підприємства, а шахта зокрема, це могло б прискіпити видобуток, полегшити роботу, поліпшити побут, зробити стрибок у соціалізм“.

„Ех! коли б вдалось зробити!.. (стор. 61).

Його спосіб висловлювати свої найкращі мрії і бажання аж ніяк не зачепає читача за живе: це людина в футлярі і розмовляє „футлярною“ мовою... У стосунках із своєю дружиною (вічна закоханість,—а насправді, як виявилось опісля, це було там не тільки закоханості, не тільки товариської поваги, не було там нічого: було порожнє місце) він до нудоти солоденький... Із Марусею, із своєю любов'ю Ма, він завжди лірично-комічний, він скоріше дитина (Івасик-Телесик), а не доросла, солідна, серйозна людина. Через те і до серйозних його задумів—винайти і ошчасливити!—ставився мимоволі несерйозно: то дитячі жадання, дитячі мрії, а не задуми солідного робітника.

І справді: сидить собі Телесик, не вилазячи, тиждень чи навіть більше над своїм винаходом (це ж переворот у всій вугільній промисловості!), очевидно над великим, над серйозним винаходом, а в тебе зовсім не б'ється серце;—скоріше б!—ти від нього ніби нічого не чекаєш,—не віриш у серйозність того винаходу. Чому? Тому, що сам Івасик від початку й до кінця людина не серйозна, то солодкуватий інтелігент, здатний говорити тільки нудні слова кохання, а не загартований у боях робітник-шахтар. А на що здібний такий солодкуватий інтелігент? Ні нащо, у кожнім разі ні на що серйозне.

Автор, як видно, хотів подати Івасика в іншому плані: робітник учиться, творить, винаходить, прислужується робіничому класу. Це мав бути тип корисної молодого людини, що вийшла з робіничого середовища, загартована, свідомо своїх сил і можливостей. Це—мала бути людина, що обома ногами стоїть на твердому пролетарському ґрунті, живиться соками того ґрунту і виростає з нього...

А вийшло навпаки: Івасик залишився без отого ґрунту і в „Кузні здоров'я“ остаточно показав себе, який він до нудоти солоденький, який він фалшивий. І всі присягання своїй любій Ма розвіялися, як попіл на дужому вітрі...

Із шахтою Володимиріві Гжицькому взагалі не пощастило. Шахти він очевидно не знає, у всякім разі він її не показав, не показав її у реалістичному плані, як місця зіткнення двох борущих сил; у романі немає шахти з живими, реальними людьми, з живими поривами тих людей, з реальними прагненнями, з ясними думками й мріями, одне слово немає людей живих із усіма своїми виявами, із усім своїм життєвим досвідом і гартom. Гірше того: дещо автор показав—хотів він того чи не хотів—навіть у кривому дзеркалі.

У кривому дзеркалі, наприклад, показано паніку на шахті: тут автор місцями занадто згустив фарби. Правда, паніка—така річ, де логіки психічних виявів можна не дошукуватися—все одно не знайдеш, і вчинки там можуть бути найдивовижніші. Та все ж, усього треба „в міру“. А „міри“ тієї у автора місцями не додержано.

У шахті паніка. Стоять крики, лемент, погрози... Юрба молодих шахтарів зібралась біля кліті. Кліть—зіпсувалася. На-гора не видає. І ось юрба побачила драбини. „Побачивши їх, маса забула про нього (шахтівничого) і ринула до драбин. І сталось те, чого боявся старий робітник, довго не показуючи їх. Там почалася зразу кривава боротьба за те, кому лізти першому. Усі хотіли зразу, усіх підганяв один страх. Тих, що щасливо видерлись на драбину, стягали за ноги на землю, а вони, вчепившись руками за шаблі, валили озвіріло заболоченими ногами, вправо, вліво, куди попало, розбивали носи, вибивали зуби, кривавили обличчя“ (стор. 144—145).

„Ті шахтарі, що вийшли на верх з лампками, віддавали їх в останнє в лампове приміщення, мились на швидко, одягали чисту одежу і також уночі втікали“ (стор. 145).

Така темна, безпорадна картина. Хоч би один спокійний, розсудливий голос! Хоч би одна заспокійлива репліка! Хоч би найменший вияв у когонебудь закликати до порядку! Нічого цього немає. А треба не забувати, що паніка штучна. То — витівки ворога, то — махінації ворожих сил.

Цим витівкам і махінаціям автор нічого не протиставляє, та й не міг він протиставити, бо стоїть він обома ногами на хибному шляху. Шахтарі повертають лампи, цілими сотнями розбігаються, а керівництво і пучкою не кивнуло, щоб затримати людей, выяснити у чім справа, докопатися причин утечі, вивести ворожі задуми і дії на чисту воду. Керівництва тут немає. Це уявна якась шахта, — без живих людей, без партії, без профспілок, без шахтоуправи: це не шахта, а якась суцільна вигадка.

А автор тим часом ще більше згущає фарби, ще темнішими мазками малює картину становища на шахті:

„Шахта вкривалася ганьбою. Щодня катастрофічно падала добич. Після масової втечі з шахти доводилось щовечора перешиковувати бригади з тих, хто ще остався... Ранками сумні бригадири доповідали технікам про нових літунів...“ (стор. 159).

Правда починається безпорадність? Навіть тут тільки гола інформація: „сумні бригадири доповідали технікам про нових літунів“ і все.

Як собі хочете, а тут автор передав куті меду. Це не фотографія в життя і боротьби за вугіль нашої шахти. Тут немає правди, ця картина змальована не засобами соціалістичного реалізму. І зовсім не тому, що в даному разі картину змальовано темними фарбами. Фарби тут відіграють другорядну роль. Чи малює автор позитивне, а чи негативне явище — це не має посутнього значення.

Тут ідеться про творчу методу. У творчій методі автор сходить на неправильний шлях; він викривлює дійсність; подає її в кривому дзеркалі. А це вже зле. Автор втрачає довіру читача. Бо ж переборщи в одному місці — не повірять і в другому. Так воно і є.

До автора вже ставишся з упередженням; кожную ситуацію піддаєш критиці, скрізь допитливо дошукуєшся ймовірності, правди: „а чи може так бути?“ Немає органічного злиття думок у автора і читача. Автор не заражає читача: маємо обопільну недовірливість, а отже й організоване значення твору сходить на нівець.

6

Зовсім у іншому світлі в романі змальовано село. Селом, його людьми й ділами, автор компенсує огріхи шахти.

Колгоспне село, його героїв і творців, автор подав, як живих, реальних людей, змалював їх живими теплими фарбами, зумів, на нашу думку, їх узагальнити, підняти на постамент ширших, вже загальних прагнень сьогоднішнього колгоспного села. На окремих постатях, на їхніх вчинках, думках і ділах автор зумів розкрити і показати діла і прагнення ширшого загалу, саме — нових людей сьогоднішнього колективізованого села.

Такий, наприклад, Севир Струк. Мало сказати, що це жива, реальна людина. Це — прообраз нової людини, це виразник всього кращого, що породив колективістичний рух. І в розкритті цього образу автор дійшов нової, вищої, ніж у попередніх своїх творах, письменницької майстерності.

Люди села у В. Гжицького не схематичні. Вони живі; вони дихають степом; вони творять реальні діла; навіть у дрібницях — вони конкретні.

Пригадайте сцену із шибками. Це невеличка, ніби зовсім не помітна, риса нової людини, колишнього наймита, а сьогоднішнього господаря, але вона дуже характеристична.

„Невже через шибки не доведеться вчасно скінчити роботи?“ — думав Севир.

Він із цим не міг погодитись.

„Через шибки стане робота? Та ні! (стор. 179).

Зробили свинарник, а заскрити нічим. Де взяти шибок? Для Севира „пішли безсонні ночі. Зривався з постелі серед ночі і до ранку ходив по подвір'ю, як сновида, видумуючи щось...“ (там таки).

І таки надумав! Севириха потім розповідала сусідам:

„— Дивлюся, — каже, — а в коморі вікна нема. Нема тай годі! Я сюди-туди, думала злодій, а воно, кумо, мій такий розумний. Таки видумав ночами. Повитягав з вікна до одної шибки...“ „але то непорядок (скаржитись далі Севириха—Л. Л.) власну хату розоряти для якогось, звинить, свинарника...“ (там таки).

Колгоспні інтереси — над моїми власними інтересами! — ось, коротко кажучи, основна думка цього вчинку Севирова. Це вже людина не з дрібновласницькою психологією. Це тип нової людини, що про неї говорив Й. В. Сталін, як про агітатора нового колгоспного ладу. Своїм прикладом він надихає ентузіазмом усіх своїх спільників. Він — виразник кращої частини колгоспного села. Виразник і надхненник.

В образі Севира Струка автор зумів сконцентрувати домагання мільйонів колгоспників радянської України. Це явище безперечно позитивного порядку.

Але село у романі В. Гжицького на задньому плані. Через те і позитивні сторони твору відходять на другий план. На перший же план висувається шахта, боротьба на шахті, Вовгура, як виразник контрреволюційної сили, його ненависть, хибна своєю основною настановою.

До речі смерть Захара Вовгури — то ще не знати, чи логічний вислід із усього розвитку дії. Нам здається мало ймовірним, щоб ото ворог так не розважно ішов на смерть. Ненависть його погнала? Жадоба помсти? Очевидно, так. Але інстинкт самозбереження, відчуття реальної небезпеки — навряд щоб дозволили у тих конкретних обставинах мститися підпалом, їхати на село, шукати ворога. А коли узагальнити образ Захара Вовгури, то тим паче його смерть — акт зовсім не логічний. Ворог ще живий! Він живе, і з ним ще точиться заповзята боротьба, ще не раз він покаже свої звірячі, хижі зуби.

Тим то таке „умертвіння“ ворога — чи то конкретного, а чи метафоричного (певна річ, ми маємо на увазі ворога в конкретному плані роману) нам видається, як передчасне, або точніше, як маловмотивоване, просто — нелогічне.

У кожному разі смерть Захарова не була неминучим закінченням. Він міг вільно залишити цю шахту і поїхати на іншу, поїхати десь на завод, на будівництво, зникнути. Щоб тоді було? Він жив би і „творив“ би свої куркульські діла? Тільки уже досвідченішою рукою? Виходить — так!

Автор не довів усім розвитком дії неминучість смерти ворога. Умер він через свою необачність, нерозважність. А ми б воліли бачити логічний, розумієте — неминучий його кінець. Крутись не крутись, а від справедливого суду диктатури пролетаріату тобі не втекти! Так чи так, а загинеш! Раз ти твориш на шкоду робітничому класу — тобі від нищівного удару не втікати!

А такого закінчення, такої неминучої логіки дій, логічного кінця у романі немає.

7

На цьому нашу аналізу можна було б закінчити. Але хочеться ще згадати про художні зриви роману, саме — про сюжетну „простолінійність“ і газетність, чи точніше — публіцистичність мови.

Сюжетні лінії розгортаються якось дуже просто: крізь пальці видно всі авторові задуми. Справді, у Харкові на вокзалі у хлопця вкрали сало (взагалі новий засіб!); хто вкрав — невідомо. Аж ось Захар приїздить на шахту, оселяється в баракові і... виявляється: злодій тут! Ось він — комсомолец Непорада. Правда, дивний збіг обставин? Більш, ніж дивний!

Далі: приїздить Вовгура на шахту, а з цієї ж таки шахти виряджають двадцятип'ятитисячника працювати на село: і вже відомо, що він їде саме в Вовгурине село.... Правда, теж дивний збіг обставин? Більш, ніж дивний! Неймовірний, бо ж не на шахті визначають місце праці двадцятип'ятитисячників!

А крім того до такого „збігу“ автор мусів би якось підготувати читача, щоб не вражати своєю наївністю, простолінійністю, коли хочети — вбогістю. Не треба забувати, що такий „збіг“ хоч і не неможливий, та проте малоймовірний, адже він один припадає на кілька тисяч неможливих випадків. Отже, кажемо, годилося б якось читача підготувати до цього. Автор у даному разі пошанував його несподіванкою і вийшло зле.

Потім призначення Захарове інженерові Грозному, а звідси і далші його дії нам здаються за маломотивовані. Бо ж не міг Захар важити своїм життям, сповідаючись своєму майбутньому співшкідникові, зовсім не знаючи його (чи може він мав „орган, що передчуває і вгадує“?).

Отака недоробленість, невмотивованість, що часто-густо переростає у неймовірність, рясно посіяна по всьому роману В. Гжицького.

А тепер ще кілька слів про мову. Наш автор забуває, що слово може звучати по різному... В устах одного — як героїчний заклик, в устах іншого — як жалюгідне скигління — фалшиво, дерев'яно. Не буде в тому слові металевого дзвону. Не буде тембру. Те саме слово в устах одного героя тільки констатуватиме, тільки інформуватиме, а в устах іншого — кликатиме, збуджуватиме, битиме на сполох, буде організованим чинником, рушієм.

І не дивно, що часто-густо слово, репліка, зауваження, ціла промова котрогось із героїв роману-повісті звучить удало, щиро, природньо, воно навіть певною мірою характеризує людину, окреслює тип, а якесь — звучить фалшиво, неприродньо, сказати б — із чужого голосу. Не тому, що той чи той герой висловлює „чужі“ у вузькому розумінні цього слова думки, ворожі ідеї, гадки, а тому, що вони — оті думки й ідеї — для нього, як певного уже не літературного, а соціально-живого типу — чужі, фалшиві, ворожі. Так говорити даний тип у даних конкретних умовах не може. І коли ми змушуємо його все ж таки говорити — виходить фалш.

Слово мусить дзвеніти! Про це треба повсякчас пам'ятати авторам і дбати, щоб воно, оте слово, справді звучало. А для цього нашим письменникам найменшою мірою треба вдаватися до арсеналу публіцистики.

В. Гжицький в одному місці роману так захопився окресленням „монументальности“ особи секретаря партійного осередку Михайла Івановича, що договорився, хай пробачить нам автор, просто до дурниць.

„В окопах пізнав ідею, що для неї можна було віддати й забути все, запалившись нею пішов у революцію. Не мітингувати, а звичайним сірим солдатом, з рушницею в руках, і не кидав її доти, доки нога остання ворожа не зійшла з землі радянської. Рясно текла його (очевидно Михайла Івановича? Л. Л.) кров. Не жалів для революції“ (стор. 71).

Те, що Михайло Іванович був вірний солдат революції, що він пізнав ідею у шанцях, що він не кидав рушниці — це все так, але що на фронтах рясно текла його кров — це звучить трохи парадоксально. Можливо його автор розуміє метафорично. Але тоді ясніше треба висловлюватися; інакше „монументальність“ ота піде на шкоду і героям твору і самому авторові...

А ось кілька прикладів із арсеналу публіцистики:

„Не дарма проблема свинарства (роман, до речі сказати, написаний зовсім не про свинарство — Л. Л.) стає тепер проблемою центральною. Як розв'язати цю проблему? Треба будувати великі свинарські господарства, а для цього треба великих приміщень...“ і т. д. (стор. 152).

„ — У нас, у країні будованого соціалізму, де з часом

зникне родина в давньому розумінні, де виховувати дітей будуть спеціальні державні інституції..." і т. д. (стор. 106).

"— Країні будованого соціалізму вугілля треба, негайно. Пізніше може його менш потрібно буде..." і т. д. (стор. 166).

Таких прикладів із роману можна навести силу-силенну. Правда, у романі багато можна навизбірувати прикладів і іншого порядку — саме таких, що свідчать про авторову майстерність і письменницьку дозрілість.

Ось, наприклад, як автор малює красномовність Захарову, що переконує селяків тікати з шахти:

"— Тут вам не зареве корова, вівця не заблеє, кінь не заїрже, не плюсне риба в річці, птах не заспіває. Тут лише цей потік проклятий шумить день і ніч, день і ніч несе свою отруйну воду..." (стор. 136).

Ще інший приклад:

"... на сході червоніло небо, крізь сизий туман продиралося сонце. До міста летіли невеличкі зграї граків. Птахи летіли швидко, уважно роздивляючись по боках. Захар глянув на них і позаздрив на їхні крила", (стор. 36).

Ці місця роману, кажемо, свідчать про майстерність В. Гжицького. Але зривів, зривів у автора дуже багато, присутніх, художніх зривів, яких оминати не можна, простити авторові не можна. Про них ми кажемо, ними ми застерігаємо: позбутися їх, вийти на шлях творення широких полотен, монументальних речей із нашої багатющої дійсності!

8

Серед деяких критиків і взагалі літераторів, у нас укорінилася звичка цінувати письменника за зовнішніми ознаками: мовляв, письменник перебудовується, пише про шахту (чи завод), узявся за робітника, за клас. Застерігаємо — ми аж ніяк не проти того, щоб письменник брався „за клас“, писав про робітника, шахтаря чи червоноармійця. Ми „за“. Але з умовою — щоб письменник, беручись показати нову людину, новий тип свідомого пролетаря, — знав (і досконало, в усіх найтонших відтінках знав) оту нову людину, щоб письменник раніш, ніж написати присвяту, тобто перше слово роману — цілком опанував матеріал, був так би мовити повновладний господар фактури.

Кажемо: ми „за“, але з умовою... Справді бо, тематика — певна ознака перебудови письменника, але вона не дає нам права не вимагати від письменника високоякісного твору.

Я хочу сказати, що на тематику, ані на шеляг не будемо робити „знижки“, коли цінуватимемо той чи той твір. Навпаки, про робітника, свідомого, відданого ідеям революції робітника — твір мусить бути не гіршої, а кращої якості, як,

скажімо, твір про бюрократу, чиновника, дрібного щикідника і т. д. Кращий робітник втілює в собі високі ідеї і під пером умілого майстра-письменника стає символом наших загальних прагнень, стає нашим ідеалом, гідним зразком для нашої заповзятої боротьби за кращу будучину. Тим то вимоги до творів такої тематики ми ставимо ще більші і говоримо:

— Майстерність твору у даному разі мусить відповідати тематиці! Твір має бути високої ідейної спрямованості і великої художньої якості!

Роман Володимира Гжицького „Захар Вовгура“, на жаль, мусимо це визнати, є виняток із цього правила. Позитивний персонаж—Івасик авторові не вдавсь. Він не відбив загальних прагнень кращих робітників-шаhtarів, не став символом, не став ідеалом, він не є збірний тип. На нього рівнятися всьому кращому, що є серед шахтарства, аж ніяк не можна.

В окресленні Захара, як певного, цілком виразного соціального типу, автор увесь час стояв на хибному шляху. Отже і Захар йому не вдавсь.

Тим то, вітаючи перші кроки тематичної перебудови автора, хочемо закликати його: глибше зачепити ідеї, докорінніше вивчати нових людей, пильніше й уважніше ставитися до слова, як художнього засобу впливати на мільйонного робітничого читача.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ВЕЛИКИЙ ЖУРНАЛ
ЛІТЕРАТУРИ, МИСТЕЦТВА І КРИТИКИ

РАДЯНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ОРГАН ОРГКОМІТЕТУ СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

ЖУРНАЛ ВИХОДИТЬ КНИЖКАМИ НА 12 АРК. ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

О. КОРНІЙЧУКА, І. КУЛИКА, (відп. редактор), А. ЛЮБЧЕНКА,
І. МИКИТЕНКА, П. ПАНЧА, М. СЕМЕНКА, акад. П. ТИЧИНІ.

УЖЕ ВИЙШЛО ДРУГОМ ТРИ КНИЖКИ ЖУРНАЛА.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На рік — 18 крб., на півроку — 9 крб. Ціна окр. книжки — 2 крб.

Журнал виходить у видавництві „Література і Мистецтво“.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ ПОШТОВІ ФІЛІ,
ЛИСТОНОШІ ТА АГЕНТСТВА „СОЮЗДРУКУ“

МОЛОДНЯК

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВИХОДИТЬ РАЗ НА М-ЦЬ ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

В. ВАСЮТИНСЬКОГО, Гр. ЕПІКА, О. КОРНІЙЧУКА
(відповідальн. редактор), Ст. КРИЖАНІВСЬКОГО,
О. ЛЕВАДИ, та Л. ПЕРВОМАЙСЬКОГО.

МОЛОДНЯК ставить своїм завданням всебічно обслуговувати культурно-політичні потреби робітничої, колгоспної та трудящої молоді з питань: літератури, мистецтва, критики, науки, побуту та праці молоді, мобілізуючи її на боротьбу за генеральну лінію партії, борючись за виховання молоді в дусі інтернаціоналізму.

ЖУРНАЛ ВИХОДИТЬ У ВИД-ТВІ „МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК“.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на рік — 15 крб., на півроку — 7 крб. 50 коп.

Окреме число — 2 крб. 50 коп.

ПАВЛО УСЕНКО

3

Відступ. Поезія.

ДМ. ГОРДІЄНКО

9

Сутичка з Чучупаками. Оповідання.

ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

25

Дівчата. Чотири поезії.

ПЕТРО ПАНЧ

27

Право на смерть. Роман (далі).

МИКОЛА ШПАК

69

В повітрі бій. Поезія.

АРТУР КЕСТЛЕР

71

1002 ніч, або Старо-бухарський паноптикум. З ім.
переклав Євг. Касяненко.

Є. ФОМІН

82

***. Поезія.

Л. ЛЕВКОВИЧ

83

Ненависть. Нотатки про роман Володимира Гжицького—
„Захар Вовгура“.

